

דולה בן־יהודה

ט"ז בתמוז תר"ס - ה' בכסלו תשס"ה
(18.11.2004 - 13.7.1900)

מדברי נשיא האוניברסיטה העברית בערב העיון לזכרה של גב' דולה בן-יהודה ויטמן

[...] אם בוחנים את הישגיה של העברית למן תקופת פעילותו של אליעזר בן-יהודה אי אפשר שלא להתפעל מגודל המפעל. יש רואים בהחייאת העברית ובהצלחת מפעלו של בן יהודה אחד מהישגיה המפוארים ביותר של הציונות. שָׁעַם שלם חזר לדבר בלשון הקדומים שלו לאחר הפסקה של כאלף ושבע מאות שנה, זה דבר שאין לו אח ורע בתולדות האומות.

אבל נשמעת היום גם טרוניה שהעברית נמצאת בנסיגה אל מול הלעז, אל מול השיטפון של האנגלית.

מבלי להיכנס לעומק הבעיה הזאת, אם בוחנים את מידת הלעז בתוך העברית אפשר לראות באופן מובהק שדווקא בזרגון המדעי, בלשון הדין האקדמי, משולבת כמות גדולה, גדולה מדיי לטעמי, של לעזים. אינני מדבר על דיונים המתקיימים כולם באנגלית – שזאת סוגיה בפני עצמה – אלא על השיבוץ של לעזים בתוך העברית. אנחנו כאוניברסיטה ששָׁמָּה הרשמי כולל מעיקרו את התואר "עברית", האוניברסיטה העברית, איננו יכולים להתעלם מן התופעה הזאת.

הדבר המפתיע הוא שבתחומי חיים אחרים, שהם הרבה יותר עממיים, העברית זכתה בניצחון מוחץ מאין-כמוהו.

בתחום הכדורגל בנעורינו, אנחנו עדיין בעטנו בעיטת "פנדל" ו"אוף סייד". כבר עבר הרבה זמן מאז ששיחקתי כדורגל, אבל היום אתה שומע בלשון הדיבור במגרשים, כמובן, "שופט קו", "בלם", "בעיטת עונשין" ו"בעיטת אחד עשר מטר" ועוד. כאן העברית ניצחה ניצחה ניצחון מוחלט.

באוניברסיטה – עדיין לא. אני רק אסיר תודה על דבר אחד: שלפחות נשיא האוניברסיטה, שבעשר השנים הראשונות לקיומה של האוניברסיטה היה מכונה, רחמנא ליצלן, "קנצלר" – התואר הזה השתנה. בשנת 1935 התואר הזה הפך להיות "נשיא". אני אסיר תודה – ואני בטוח שפרופ' גוטפרינד מצטרף אליי בכך – שאנחנו לא נבחרנו "קנצלרים" אלא "נשיאים".

דיברתי על המפעל המפואר של תחייתה של הלשון העברית. ברור שהמפעל הזה לא היה יכול להצליח לולא היו לשפה העברית רבדים עמוקים של חיים קודמים, של ספרות ושל מקורות. ויש חשיבות עצומה שרבדים אלה הם חלק מִתְּקַן תחייתה של

השפה וחלק מפנייתה לעתיד לבנות את הגשרים המרתקים והמעניינים מאין-כמוהם בין השפה החיה, שפת הדיבור, לבין אותם המקורות. וזהו בדיוק הכיוון של חקר הלשון העברית כפי שהוא מתבצע באוניברסיטה העברית. זהו בדיוק הנושא שיעמוד במרכז המחקר על שם אליעזר בן-יהודה שנוסד בזכות נדיבותה של דולה בן-יהודה-ויטמן ובעלה המנוח. ואני בטוח שהמפעל הזה יהיה מפעל של הנצחה ראוי מאין-כמוהו לאליעזר בן-יהודה, לדולה בן-יהודה, ולכל המפעל של תחיית הלשון העברית.

שוב אנחנו אסירי תודה לדולה. אנחנו נזכור אותה באהבה ובהוקרה. ואני מצפה בהחלט מהחוקרים, מהתלמידים, ומהציבור הרחב, שיגדיל תורה ויאדיר במרכז לחקר הלשון על שם אליעזר בן-יהודה.

דברי ברכה בטקס חנוכת מרכז אליעזר בן־יהודה לחקר תולדות הלשון העברית

אני נוהג לומר שאם אפשר לדרג אוניברסיטאות לפי איכות הפעילות שלהן, במחקר ובהוראה, הרי שהאוניברסיטה העברית יכולה להרשות לעצמה להיות במקום השני או השלישי בין אוניברסיטאות אחרות בעולם במקצועות כמו ביולוגיה, מתמטיקה ואחרים, אבל בשום אופן איננו רשאים להיות במקום השני, אחרי אף אחד, כאשר מדובר בנושאים שהם במרכז ההווה התרבותית והקיומית שלנו כעם, ובמיוחד כאשר מדובר בחקר הלשון העברית ובתולדותיה – אנחנו חייבים להיות המגדלור וכותל המזרח. בהקשר הזה, הקמת המרכז על שמו של בן־יהודה באוניברסיטה העברית היא תוספת חשובה ומבורכת ונוסף לכך יש בזה גם מעין פירעון חוב וסגירת מעגל. מקימי האוניברסיטה העברית החליטו ששפת ההוראה בה, תהיה מראשית דרכה, עברית. הדבר הזה התאפשר בזכות מפעלו האדיר של אליעזר בן־יהודה. לא רבים יודעים שאליעזר בן־יהודה בעצמו השתתף בשנות חייו האחרונות בפעולות ההכנה להקמת האוניברסיטה העברית ובמיוחד בהכנות להקמת המכון למדעי היהדות. הוא פרש מן הפעילות הזאת ככעס וריב, כאשר לא נתקבלה הצעתו לאמץ כשם המוסד שבהקמה את המילה "מכללה", המוגדרת במילון שלו כ"בית מדרש גבוה לחכמות ולמדעים". היום, כאשר גם המילה "מכללה" נגאלה וכאשר שמו של בן־יהודה נקשר לעד בשמה של האוניברסיטה העברית, נסגר המעגל.

אני רוצה לומר כמה מלים על הדמות המרכזית בטקס הזה, לפחות מבחינתי, על דולה בן־יהודה ויטמן – האחרונה בין ילדי אליעזר בן־יהודה, אחרונה להיוולד ותיבדל לחיים ארוכים, אחרונה בחיים. את דולה פגשתי בפעם הראשונה לפני כשנה וחצי. איני מעז לכנות את הקשר שנרקם בינינו כרומן, לא מפני שהמילה אינה מתאימה מבחינת תוכנה, אלא מפני שאיני מעז, בנוכחות דולה, להשתמש במילה לועזית כאשר יש לנו מילה עברית כשרה, המופיעה במילון הלשון העברית החדשה והישנה. ובכן נרקם בינינו מאהב והמרכז הזה שאנחנו חונכים היום, באופיו, בהיקפו ובמיקומו, הנו פרי של המאהב הזה והוא תוצאה של שעות רבות של שיחות ולבטים. להיות במחיצתה של דולה זה להתחבר באיזה שהוא מובן אל המשפחה העברית הראשונה בעת החדשה. אבי המשפחה, עליו כתבה אשתו השנייה, חמדה: "האיש שהתפשט כולו מן החיים החומריים ויהי כולו נשמה", הקדיש את כל חייו, כל זמנו

וכל מאודו לחלום אחד. שתי הנשים שבחייו, עליהן כתב רוברט סנט ג'וזף בהקדשה לספרו "לשון הנביאים": "דבורה, אשר הקריבה את חייה למענו ולמען חלומנו וחמדה, שחייתה למען אותו חלום עד אשר שמעה את 'לשוננו' מדוברת במפגשיהם של גדולים ובנתיביהם של היהודים הפשוטים באשר הם". המשפחה סבלה סבל רב – ידעה מחסור, עוני ורעב, בדידות והתנכרות. במשפחה נולדו אחד עשר ילדים וכמחציתם מתו בגיל הרך. אבל הדברים לא הרתיעו לא את ההורים ולא את הילדים. המשפחה חושלה בכל הקשיים האלה והייתה חדורה בהכרת החובה להתמסר לעבודה למען תחיית העם והשפה העברית. היא קיבלה את יעודה להיות למעבדה חיה ולשדה הניסויים של אבי המשפחה בעבודתו. דולה כתבה על כך פעם: "הובאנו לעולם כדי להשתתף עם אבינו הגדול במשימתו הענקית".

להיות במחיצתה של דולה זה לשתות קהוה ולדבר בשחר־רחוק, וזה לשמוע חן־חן במקום תודה, וכאשר נפרדים אין אומרים לילה־טוב, כי בבית אבא אמרו – בטוב תלין או בטוב תליני.

להיות במחיצתה של דולה זה כל פעם להתוודע לפרט חדש, למסמך חדש או לנושא חדש על בן־יהודה, על משפחתו ועל מפעלו.

להיות במחיצתה של דולה זה לחוש שכל הזמן צריך לעשות משהו כדי להתקדם. נדמה לי שאת הרגשת הדחיפות הזאת קיבלה דולה מאביה, אשר עבד כל חייו ללא לאות, בהתעלם מעייפות ומחלה, תמיד בהרגשה של חוסר זמן. בחדר עבודתו הייתה תלויה הכתובת "היום קצר והמלאכה מרובה". דולה הדביקה בהרגשת הדחיפות הזאת גם אותנו. היא הפצירה בי ואחר כך ברקטור ובדיקן להתקדם בהכנות להקמת המרכז ובתכנון הטקס, ואני שמח על התוצאה.

אני שמח שאנחנו חונכים את המרכז שהקמתו היא גם ביטוי לרצונו האחרון של בעלה המנוח מקס ויטמן. אני שמח שהאוניברסיטה העמידה בראש המרכז תלמיד חכם, חוקר מובהק של הלשון העברית, נשיא האקדמיה ללשון העברית, פרופ' משה בראַשר.

אישית, אני אסיר תודה שהייתה לי הזכות לתרום להקמת המפעל הזה, להכיר את דולה בן־יהודה ויטמן ובאמצעותה לגעת באנשים הנפלאים שעשו את לשוננו ללשון חיה.

על כל אלה חן־חן מכל הלב.

נר ראשון של חנוכה, תשנ"ח

23 בדצמבר 1997

על פעלה של דולה בן־יהודה

א

לפני קצת למעלה מחודש ימים (בה' בכסלו תשס"ה / 18 בנובמבר 2004) הלכה לעולמה האישה המופלאה, דולה בן־יהודה ויטמן. דולה המנוחה, בתו של אליעזר בן־יהודה שהאריכה ימים, נפטרה שמונים ושתיים שנה לאחר הסתלקותו של אביה. מעניין הדבר שבכל פעם שדיברה עליו היא הזכירתו בלשון הווה: אבא אומר, אבא כותב, אבא מחדש, אבא מסכים, אבא מתרגז.

מי שראה אותה ודיבר איתה בשנים האחרונות לא יכול היה שלא לעמוד משתאָה נוכח החיוניות שלה גם בגילה המופלג, בעשורים העשירי והאחד עשר לימי חייה. בכל פעם שביקרתי בביתה עמדתי נדהם לראות את ההתעניינות שהיא גילתה בכל נושא שעלה בשיחותינו. אבל יותר מכול היו שם שני נושאים שעלו בדרך קבע בשיחות איתה: בן־יהודה והעברית או העברית ובן־יהודה.

היא ביקשה שאספר לה עוד ועוד, עד כמה עוסק המחקר בדורנו במפעלותיו של אביה. היא רצתה במיוחד לשמוע על המילונות העברית לכל תקופותיה, שאביה היה מסוללי הדרך בה. ובשיח על העברית היא ציפתה שאביא לפניו מילים שנתחדשו באקדמיה או בחיים בידי דוברי העברית ובידי עיתונאים וסופרים, שדרנים וחיילים.

ב

רוצה אני לספר כאן על שיחה שקיימנו לפני ארבע שנים, בין כסה לעשור של שנת תשס"א. הבאתי לה אז את גליונות 15 ו-16 של אַקָדָם, ידיעון האקדמיה ללשון העברית, כדי להראות לה מילים שנתחדשו באותה עת באקדמיה. משכו את תשומת לבך שתי מילים: אַקָדָה ופִנְדָה. אַקָדָה היא מונח עברי ל"מאגר מי תהום" במקום אקויפר. ופונדה באה להציע מונח עברי לפאז'. דולה ביקשה שאקרא לפניו את מה שנכתב באַקָדָם על כל אחת משתי המילים, וכדרכה רצתה לשמוע מי המחפש או

* דברים אלו נאמרו במעמד הזיכרון לדולה בן־יהודה, מכוננתו של מרכז בן־יהודה, שהתקיים באוניברסיטה העברית בהר הצופים, ביום רביעי יז בטבת תשס"ה (29 בדצמבר 2005). הדברים מובאים כאן כשעת נתינתם. נוספו עליהם הערות 1-3 שבאו להציע מספר פריטים ביבליוגרפיים.

המחדשת? אף תמהה ובנימוס רב שאלה: "מה זה עשיתם, האקדמיה מאשרת מילים לועזיות?" וכמו שמעתי שהשואלת אינה דולה, אלא אדם אחר, אליעזר בן-יהודה בכבודו ובעצמו. משאמרתי לה שאַקְנָה – בהטעמת מלרע – היא מילה עברית מן השורש קו"י, הידוע לנו מאז המקרא בצירוף מְקַנָּה מים, ואין לערבה עם *āqwa* הלועזית, הגם שאין להכחיש שדמיון הצלילים בין המילה הזרה למילה המחודשת מילא תפקיד בַּחִידוּשׁ, אורו עיניה ואמרה: "גם אבי ואחי, איתמר אהבו לחדש מילים בדרך זו".

היא שמחה לשמוע שפְּנָדָה אינה מילה חדשה, אלא מילה מוכרת היטב מן המקורות, כדרך ששנינו במשנה במסכת ברכות (ט, ה): "לא יכנס להר הבית לא במקלו ולא במנעלו ולא בפונדתו", ופירש רש"י בתלמוד הבבלי (ברכות נד ע"א): "בפונדתו – חגור חלול ונותנים בו מעות". אכן זו המילה היוונית *ποῦνδα* והלטינית *funda*, אבל היא התאזרחה כבר לפני דורות הרבה. אמנם בן-יהודה לא כלל מילים זרות במילונו, אבל החיים חשבו אחרת. באופן מפתיע היא אמרה מִיָּנָה וְכָה: "אחרי נצחון העברית אין בדבר הזה אסון".

חוש הביקורת שלה בא לידי ביטוי בשיחות אחרות, למשל בשאלה ששאלה אותי: "האם כל חידושי האקדמיה נקלטים? אתם עוקבים אחרי מידת קליטתן של המילים שאתם מחדשים? – גם אבי וגם אחי, איתמר, חידשו מילים שנקלטו ומילים שלא נקלטו".

באותה שעה שרבטתי לה על דף רשימה של כמה מחידושי האקדמיה שנקלטו, כגון הַפְּרָטָה, משיבון, עיצומים, יושרה, מידע, מְרַבֵּי ועוד. וזכורה לי תגובתה: הפרטה אינה מצויה בתלמוד?

ג

יותר מכול, לכבודה ולכבוד אביה מבקש אני להזכיר כאן את שיחתנו האחרונה על אודות אביה.

אמרתי לה שיש לדבר על בן-יהודה בשני הקשרים נבדלים: ההקשר של תחיית הדיבור העברי וההקשר של חקר הלשון העברית.

אם באים לדבר על תחיית הדיבור העברי, בן-יהודה ניצב כיחיד ומיוחד. גם בני דורו – דוד ילין, אהרן מזיא ויוסף קלאוזנר אנשי ועד הלשון, שלמה צמח, משה סמילנסקי ורבי בנימין הסופרים, ויליאם פוקסוול אולברייט ונחום סלושץ החוקרים ואחרים – וגם בני דורנו מכירים ביחודיותו של בן-יהודה וביחודיותה של משפחתו. לולא הוא לא הייתה שבה הלשון העברית לחיים המלאים כלשון דיבור. אמנם היו שניסו למצוא שניים ושלושה שקדמו לבן-יהודה, ולא שמו לבם להבדל האדיר בין שיח של חובבים לפעולתם של בן-יהודה ובני משפחתו, שהיו בעלי מלאכה אחת, ודיברו דיבור מתמיד בעברית עד שהפכו אותה לְלִשׁוֹן אם לכל יהודי בארץ. וכבר קראו על בן-יהודה את מה שאמר: "מעולם לא נִצְחַנִּי אדם אלא בעל מלאכה אחת".

מותה של דולה מנתק אותנו מן הימים המופלאים ההם של תקופת התחייה. כל זמן שהיא הייתה עמנו, היינו מחוברים ומקורבים לדור ההוא, דור "הראשונים לציון" כפי שקראם פרופ' ז' בן־חיים בעת שהשיא את המשואה בהר הרצל בליל יום העצמאות של שנת תש"ן, במלאות מאה שנה להקמת ועד הלשון. עתה שדולה איננה, גם תחושת הקרבה הזאת לדור ההוא פסקה, ונשארים אך הגעגועים.

ד

ואשר לבן־יהודה בהקשר של חקר הלשון העברית, כאשר מדברים עליו צריכים אנו לדבר על שני פנים בעשייתו.

הפן האחד ידוע לכול: בשני העשורים הראשונים לשיבתו בארץ היה בן־יהודה כפי שהכתירו ירון לונדון בשירו המוכר, "האיש שבדה מילים מילים ממחו הקודח". איני יודע אם ראוי היה לכנותו "יהודי מבדח" כפי שנתכנה בשיר ההוא. אמנם רבים תמהו על הצעותיו ואף לעגו להן, אבל מילונו של כל דובר עברי כיום מבוסס על רבים מחידושיו של בן־יהודה. באסופת מאמריו של חברי המנוח, ד"ר רפאל ויס זכרו לברכה, "משוט לשון", שיצאה בשנת 1982, יש פרישה של עשרות מילים כאלו, כגון אֶנְשָׁה, בּוּל, טְעִים, פְּתִיב, מְטַבֵּחַ, מְסַמֵּךְ, מְרַגֵּשׁ, נְגָרִיה, כְּפֶפֶה, מְלוֹן, מְשֻׁטָּרָה ועוד.

הפן האחר מציג את בן־יהודה הבלשן. מן הרגע שבן־יהודה החליט לכתוב את מילונו הגדול לכל תקופותיה של הלשון העברית, הוא עלה על מסלול אחר והיה לבלשן, או כהגדרתו המדוייקת של פרופ' זאב בן־חיים "בלשן חשוב". בן־יהודה לא רק הגה את רעיון המילון לכל תקופות העברית, אלא הוציא מן הכח אל הפועל את חזונו בכתיבת כרכים רבים של המילון. בצורה שיטתית מוצעים ערכי המילון בזה אחרי זה כשהם מבריחים את כל מקורות העברית לכל תקופותיה.

בכתיבת המילון הוא לא רק כינס את אוצרות הלשון והציג אותן בדרך כרונולוגית, כשהערכים מוגדרים הגדרות קצרות ומדויקות ומלווים חומר משווה מלשונות אחרות, אלא גם בירר שאלות יסוד בתולדות הלשון העברית כשאלה שהוא ליבן בהעמקה ובידענות: "עד אימתי דיברו עברית?", או כסוגיה החשובה, ממתני אנו פוגשים לראשונה בכתב את הדיאלקט העברי שעתיד היה להחליף את לשון המקרא בסמוך לחרבן הבית, הוא הלהג המכונה לשון חכמים?

אין פלא אפוא שבן־יהודה היה מראשוני ההוגים של מוסד שיבוא במקום ועד הלשון, מוסד שלא יסתפק בקביעת התקן הלשוני ובחידושי מילים בלבד, אלא יחקור את מקורות העברית חקירה מעמיקה; זה המוסד שהוא כינה "מדרש הלשון". אך טבעי הדבר ששניים ממוקיריו של בן־יהודה, שני הנשיאים הראשונים של האקדמיה ללשון העברית, פרופ' נפתלי צבי טור־סיני ובמיוחד פרופ' זאב בן־חיים, עשו למימוש תכנית עבודתו של בן־יהודה בכינון מפעל המילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית.

ה

אבל דולה בתו בחזונה סברה שיש לחבר בין המחקר להוראה. היא רצתה מאוד שהמרכז שהיא תכונן יטול חלק בהכשרתם של חוקרים שהם גם מורים אוניברסיטאיים; ואלה יעסקו במחקר העברית לתקופתיה ולמסורותיה השונות. באחת משיחותינו סיפרתי לדולה סיפור קטן, המלמד גם הוא על דרכו של בן־יהודה בעשיית המילון. סיפרתי לה שבביקורי בספריית פלטינה שבפרמה באיטליה, בטבת תשכ"ח / דצמבר 1967 לצורך עבודתי על כתיבי היד של המשנה הנמצאים באוסף ה־רוסי, מצאתי שהאיש שעיין לפניי בשנת 1902 בכתב־יד 497 של המשנה, הוא כתב היד המוכר בכינוי פרמה ב', היה אליעזר בן־יהודה.

כשחזרתי לירושלים מצאתי שבמבוא למילון הלשון העברית בעמ' 168 מזכיר בן־יהודה: "משניות מנוקדות בטעמים, סדר טהרות כ"י פרמה" ובהערה 1 שם הוא מוסיף נתונים נוספים שליקט מכתב־היד. ואמנם בערכים רבים במילונו הוא מצטט את ניקודו של כתב־היד. למשל בערך טְלִית, טְלִית מובאת אצלו טְלִית כצורה הראשונה והעיקרית, ובהערה 2 הוא מציין את הצורה טְלִיֹת וכותב: "מ"ר [=מספר רבים] טְלִיֹת שבמשנ' מנוק' כ"י פרמה" (והוא חוזר על הדברים גם בהערה 3). וכך גם בערך "חבט" המנוקד אצלו חֶבֶט וגם חֶבֶט, ועניינו קשר ברצועות הנעליים להידוקן היטב, הוא מציין שהניקוד חֶבֶט הוא על פי משנת כ"י פרמה.

ו

הייתי יכול למנות לפניכם דוגמות רבות לשימוש שעשה בן־יהודה בכתב יד זה, אבל לא לזה אני מתכוון. עיקר כוונתי בהזכרתו של כתב־היד היא להדגיש שני עניינים: (א) בן־יהודה הקדים לא רק את אברהם גולדברג ואת עבדכם הנאמן בשימוש שעשה בכתב־היד הזה. הוא הקדים בכך את רוב אנשי בית המדרש הירושלמי בהידרשו לכתבי יד של ספרות חז"ל.

(ב) והעניין השני והוא עיקר, בן־יהודה הבין שמחקר העברית שלאחר המקרא אינו יכול להתייסק רק על ספרי דפוסים, אלא על מסורות מהימנות יותר, החבויות בכתבי יד שנתפזרו לכל ארבע רוחות העולם.

ז

בבואה לכונן את מרכז בן־יהודה באוניברסיטה העברית, תהתה דולה איך לקשור את שם אביה עם העברית. כשעלתה ההצעה להקים מרכז שיהא קשור בסיפור תחיית הלשון העברית, אמרנו לה שכבר יש מכוון כזה על־שם אהרן מזי"א. יתרה מזאת, הדיבור העברי המהלך בפי חמישה מיליון ויותר דוברי עברית בישראל, כבר מנציח את פעלו. לעומת זאת כינונו של מרכז מחקר שיעסוק בחקר תולדות הלשון העברית

לתקופותיה, הוא הדרך המתאימה להנציח את בן־יהודה כרב־פעלים הן בעשייה בלשון הן בחקר העברית לכל תקופותיה ולכל מסורותיה. ואין כאוניברסיטה העברית מוסד מתאים לדבר הזה.

פרופ' חנוך גוטפרוינד, השושבין הראשון, ולימים גם פרופ' מנחם מגידור, פרופ' מנחם בן־ששון ופרופ' יאיר זקוביץ סייעו בידה להתחיל במהלך הזה. עוד בחייה הוחל בהפעלתו של המרכז, בסיועם של לשכת הרקטור, של הדיקנט למדעי הרוח ושל המכון למדעי היהדות. ארבעה חוקרים צעירים ישבו עד כה על מחקריהם והניבו ארבעה ספרים: המסורה והלשון, לשון חכמים בכתבי הקראים, המגע בין העברית ללשונות היהודים והעברית באיטליה. ספר אחד כבר הופיע,¹ שני ממשמש ובא בעוד חודשים אחדים,² שני האחרים יראו אור בתשס"ו.³

וכך, במעשה של גדלות נפש הייתה דולה בן־יהודה למחברת בין אליעזר בן־יהודה הבלשן העברי ובין החוג ללשון העברית המופקד על המרכז והמבטיח את רמת מחקריו. ויש לצפות שמכאן ואילך לכשיגדלו הפרות בחומר תגדל גם התנובה ברוח. על הדבר הזה אנו חבים חוב גדול לדולה בן־יהודה; וכך מובטחת היא ומובטח זכרה שתהא נפשה צרורה בצרור חיינו ובצרור פעלנו המדעי.

1. זה ספרו של יוסף עופר, המסורה הבבלית לתורה – עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א.
2. הכוונה לספרה של יהודית הנשקה, לשון עברי בדיבור ערבי – המרכיב העברי בלשון הערבית המדוברת של יהודי תוניסיה, הרואה אור בהוצאה משותפת של המרכז ללשונות היהודים וספרותיהם באוניברסיטה העברית ומוסד ביאליק.
3. אלו הם ספריהם של עפרה תירוש־בקר, מובאות מלשון חכמים בכתבי הקראים ושל מיכאל ריזיק, לשון חכמים במחזורים איטלקיים מימי הביניים.